

АРАБ НОТИҚЛИГИ-ХИТОБАНИНГ АДАБИЁТШУНОСЛИК ФАНЛАРИДАГИ ТАЛҚИНИ МУАММОЛАРИ

Джураева Феруза Шукуровна

Ал-Бухорий университети Филология факултети
“Шарқ тиллари” кафедраси доцент в.б.,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола қадим араб халқи ижтимоий ҳаётида ҳамда араб адабиёти тарихида муҳим ўрин тутган араб нотиқлик санъати –хитобанинг лугавий ва истилоҳий маънолари ҳақида баҳс олиб борилади. Араб нотиқлик санъати, арабларнинг сўздан юксак маҳорат билан фойдалана олиш истеъдоди ҳақида кўплаб илмий манбаларда бир-бирига зид ёки бир-бирини тўлдирувчи фикрлар учрайди. Мақола муаллифи дунё адабиётшунослиги тарихида муҳим ўрин тутган “риторика”, “балогат” ва “поэтика” каби филологик соҳаларнинг хитобага нисбатан дахлдорлик даражасини чуқур илмий тадқиқ этади. Муаллиф ушбу қадим араб адабий жанри ҳақида турли илмий қарашларни баён қилар экан, араб хитобасининг ўзига хос хусусиятларини ҳам бевосита таҳлил қилади.

Калим сўзлар: араблар, нотиқлик, сўз санъати, филологик соҳалар, риторика, поэтика

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ АРАБСКОЙ ХИТАБЫ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Джураева Феруза Шукуровна

PhD по филологии, и.о.доц. кафедры «Восточные языки» филологического
факультета университета Аль-Бухари

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются лексико-терминологические значения арабской хитабы, сыгравшей важную роль в общественной жизни древнеарабского народа и в истории арабской литературы. Во многих научных источниках встречаются множество противоречивых или взаимодополняющих мнений об арабском ораторском искусстве и о высоком умении арабов пользоваться словом. Автор статьи старается глубоко изучать связь хитабы с такими филологическими дисциплинами как “риторика” “красноречие” и “поэтика” и непосредственно анализирует

особенности арабской ораторской речи, высказывая при этом различные научные взгляды.

Ключевые слова: арабы, ораторство, искусство слово, филологические дисциплины, риторика, поэтика.

PROBLEMS OF INTERPRETATION OF ARABIC KHITAB IN LITERARY STUDIES

Djurayeva Feruza Shukurovna

Phd, ass. professor of the “Eastern languages” department Philological faculty
Al-Bukhari university

ANNOTATION

This article discusses the lexical and terminological meanings of the Arabic khitaba, which played an important role in the social life of the ancient Arab people and in the history of Arabic literature. In many scientific sources there are many conflicting or complementary opinions about Arabic oratory and the high ability of the Arabs to use the word. The author of the article tries to deeply study the connection of khitaba with such philological disciplines as “rhetoric”, “eloquence” and “poetics” and directly analyzes the features of Arabic oratory, while expressing various scientific views.

Keywords: Arabs, oratory, the art of word, philological sciences, rhetoric, poetics.

КИРИШ

Араб адабиётида хитоба қадимий насрий жанрлардан бири ҳисобланади ва у тарихнинг маълум даврларида араб адабиётида етакчи мақомга эга бўлган. Хитоба атамаси турли манбаларда турлича тушунчаларни ифодалаш учун қўлланилгани сабабли тадқиқотимиз бошидаёқ мазкур атама англатадиган хитоба тушунчасига ойдинлик киритиб олишни лозим топдик.

Арабча-ўзбекча қомусий луғатда **خطبة** “хитоба” 1) хатиблик, ваъзхонлик; 2) фаннул хитаба нотиқлик санъати, **خطابة** “хатоба” 1) нутқ сўзлаш; “фаннул хатоба” - нотиқлик санъати; 2) хутба ўқиш; 3) *мнт.* фараз ва мақбул нарсалардан иборат қиёс; **خطبة** “хутбатун” 1) кулранг, кўкимтир ранг; 2) нутқ; 3) хутба, диний хутба, ваъз, – деб қайд қилинган.¹ Аммо бошқа арабий луғатларда:

¹Ал-Қомус. Арабча-ўзбекча қомусий луғат. Ж.1. – Б.784.

"و خطب الخاطب على المنبر، الخطابة، بالفتح، و الخطبة، بالضم، و ذلك: الكلام المنثور و المسجع و نحوه، رجل خطيب: حسن الخطبة"²

Хитоб айтувчи минбардан нутқ сўзлади, "хатоба" (фатҳа билан) ва "хутба" (дамма билан;) насрий, сажли ва шунга ўхшаши калом; хатиб киши: хутбаси (нутқи) яхши (инсон).

"خطابة أحسن الخطاب، و هو المواجهة بالكلام"³

Хатоба энг яхши хитоб (мурожаат) бўлиб, у сўз орқали юзлашишдир-тарзидаги мисол келтирилган.

Ибн Манзурнинг қайдича, хитоба "хатб" сўзидан келиб чиққан ва муҳим воқеа-ҳодиса ёки ҳалокатни англатган ҳамда арабларда хитобалар фавқулдда вазиятларда айтилган⁴. Бироқ "хтб" ўзагидан ясалган иккинчи хатоба (тун) масдари нотиқлик хатти-ҳаракатини, баъзан санъат даражасига кўтарилган нутқни англатади ва адабий танқидда "балоғат" атамаси билан бирга ҳам ишлатилади⁵.

Шунингдек, Ибн ан-Надимнинг фикрича, "хатоба" ва "балоғат" атамалари "сўзга чечанлик", "нотиқлик" маъносидаги синонимлардир, икки сўзнинг фарқи – "хатоба" хато бўлиб, "балоғат" шаклида ёзилган. У ўзининг "Фихрист"ида нотиқлар номларини "خطباء – хутаба'у"⁶ атамаси остида санаб ўтади ва хатибларни "بلغاء – булаға'у", яъни балоғат илми соҳиблари, дейди⁷.

МУХОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳанс Вернинг замонавий стандарт араб тили луғатида хитоба ўрта асрлардаги *хатоба* риторика – балоғат, нотиқлик ва юқори даражадаги сўз санъати билан қўшилган, бу икки атама ҳам ўрта асрлардаги хутба (нутқ, маъруза, калом-дискурс) билан боғланган⁸. Ўзбек тилида *хутба* сўзи фақат масжидларда исломий маросимларда махсус диний вакил томонидан анъанавий матнни ўқиш маъносида тушунилмаслиги учун биз бутун тадқиқотимиз давомида ўзбек тили соҳиблари учун табиий яқинликни акс эттирган "хитоба" атамасини айна шу "хатоба" ва "хутба" маъносида танладик ва қўладик. Аммо жума намозининг бир қисми сифатида, ҳайит байрамида ёки никоҳ маросимида ўқиладиган хутба билан илк ислом даврида араб адабиётида, хусусан, насрида

² ألقاموس المحيط، مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان، ص 81.

³ الزمخشري، (دبت)، أساس البلاغة، ج 1، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، ص 112.

⁴ ابن منظور، لسان العرب، ج 3، ص 1194.

⁵ Outbuddun T. Khutba. – P.182.

⁶ Изоҳ: диссертация ишида келтирилган арабий сўзлардаги ҳамза товуши "" белгиси билан ифодаланган.

⁷ ابن النديم محمد ابن إسحاق، الفهرست، ص 130.

⁸ Wehr Hans. The dictionary of Modern Written Arabic. – P. 246.

етакчилик қилган хитобаларни айна бир нарса деб ўйлаш ноқоишдир. Сабаби бундай хитоблар илк ислом анъаналарининг таркибий қисми сифатида, тилга олинган вазиятларда ҳамisha бир хил айтилади ва тингловчиларга ушбу диний одатларнинг муқаддаслиги ва аниқ қоидалар билан амалга оширилиши лозимлиги хабар берилади.

Хитоб мулоқотда юзага чиқадиган ижтимоий ҳодисадир. Бироқ, оддий нутқдан фарқли равишда аниқ бир мақсадга ишонтириш ва шу орқали тингловчиларни эргаштириш мақсадида айтиладиган араб хитобаси баъдий нутқ бўлиб, унда таъсирчанликни оширадиган кўплаб риторик ва поэтик воситалардан фойдаланилади, шу хусусиятига кўра насрий ижод маҳсули ҳамдир.

Кузатишларимиз нотиқлик санъати – хитоба ёки “фанну-л-хитоба”, балоғат – нотиқлик санъати (демак, хитоба), илму-л-байан объекти – хитоба, риторика – хитоба маъноларида қўлланилишини кўрсатди. Масалан, француз шарқшуноси Пьер Ларше ал-Қазвинийнинг “Талхис”ида риторикани “илму-л-балағати” деб, “илму-л-балағати”, ўз навбатида, яна уч қисм “илму-л-байан”, “илму-л-маъани” ва “илму-л-баъий”га бўлинишини эътироф этаркан, фанда ушбу атамалар юзасидан турлича фикрлар мавжудлигини таъкидлайди. Унингча, баъзи олимлар риторикани тўлалигича, “илму-л-байан” десалар, бошқалар риторика бу - “илму-л-маъани” ёки яна бошқа мутахассислар “илму-л-маъани” ва “илму-л-баъий”ни риторика деб биладилар”⁹. Ўрта аср араб манбаларида айна атаманинг турлича талқин қилинишини ва уни аристотельча риторикага нисбатанлигини тушунтираркан, олим шундай хулосага келади: “Одатда, “илму-л-балағати” риторика деб таржима қилинади. Бу бизнинг, яъни ғарб анъаналаримиздаги риторикадир, аммо Аристотелнинг “Риторика”си араб тилига “Ал-хатоба” деб таржима қилинган эди. Хатоба, яъни риторика этимологик жиҳатдан араблардаги сўзга чечанликка бориб етади: “хатуба” – нотиқ, сўзга уста бўлмоқ феъли ўзагидан ясалган “хатиб” арабларда сўзга усталиги учун муайян қабила ўз вакилини нутқ сўзлаши учун танлаб олган шахсдир. Ва, айна вақтда, у Европа маданияти ва адабиётидаги “оратор” вазифасини ўтай бошлаган. Худди шундай, халқ вакили сифатида жамоат олдида сўзамоллик билан айтилган нутқ “хитоба” масдари шаклида риторика маъносида ишлатила бошланган. Бироқ араблардаги “илму-л-балағати” билан Аристотель риторикаси ўртасида ҳеч қандай генетик алоқа йўқ. Араб

⁹Larcher P. Arabic Linguistic Tradition II: Pragmatics. –P.4. Available at: www.academia.edu

анъаналари хитоба ва шеърни риторик силлогизм – “ал-қияс ал-хатобиййу” сифатида танийди”¹⁰.

“Илму-л-балағати” ва риторика атамалари ўртасидаги алоқадорликни Мейсамининг охириги йилларда яратган “Араб адабиёти энциклопедияси”¹¹ да ҳам учратиш мумкин: “Риторика ва поэтика атамалари классик ва ғарб анъаналаридаги фанларда пайдо бўлган. Риторикага энг яқини бу – нотиклик санъати, яъни “илму-л-балағати”. “Илму-л-балағати”, ўз навбатида, синтактик стилистика, тасаввур назарияси ва риторик фигураларни ўз ичига олади. Поэтика эса унинг аниқ нусхаси сифатида шеърят танқидчилигида, “нақду-ш-шиър”да ишлатилади. Поэтика яхши шеърятнинг тузилиши ҳақидаги йўл-йўриқдан кўра, танқидчилик назарияси деб тушунилади. Бунда энди поэтика ва риторика адабиёт билан иш кўрувчи метадискурслардан бири сифатида улкан интеллектуал функцияни шакллантирди. Бу икки атамани бир сўз билан адабиёт назарияси деб аташ мумкин бўлди”, – деб шарҳларкан, ғарб олими араб нотиклик санъати – хитобани юнонларнинг риторикасига нисбатан олинганда “илму-л-балағати”, – деб номлайди ва “илму-л-балағати”ни эса поэтика, яъни араблардаги “нақду-ш-шиър”га” яқинлаштиради.

Араб олимларидан баъзилари эса “илму-л-балағати” ва риторика – хитобани икки хил ёндашув асосида таснифлайдилар: “хитобадан кўзланган мақсад ҳужжат-далилларни етарли қилиб кўрсатиш ҳисобланса, хитоба; агар хитобада кўпроқ бадий санъатларга эътибор қаратмоқ лозим бўлса, балоғат деб таржима қилиш мумкин”¹².

Бизнинг бу ўринда хитоба тушунчаси, унинг адабиётшуносликдаги талқинларини келтиришдан мақсадимиз – ушбу қадим араб адабий жанрининг наср ва назм учун илк сўз санъати сифатида асос бўлганини таъкидлаш. Хитобани поэтикага нисбат берилиши замирида ҳам, бизнингча, ушбу қадим сўз санъатининг айнан бадий мукамаллиги ётади. Бироқ яқин-яқингача араб адабиётшунослари, адабий танқидчилари ва ёзувчилари, қолаверса, дунё шарқшунослари араб насрини араб шеърятига қараганда кам ўрганганлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Шунинг учун 3. Муборак араб танқидчиларининг Қуръони каримдан бошқа илк ўрта асрлар адабиёти ёки насрий жанри намуналарини таҳлил қилмаганликларини афсус билан айтади¹³.

¹⁰Юқоридаги асар. –Б.15.

¹¹Encyclopedia Of Arabic Literature. Volume 1. Edited by Julie Scott Meisami. – P.651.

¹²Қаранг: 48 ص ولي محمد الإستعارة في محطات يونانية و عربية و غربية دار الأمان، 2005، ص

¹³زكي مبارك، النثر الفني في القرن الرابع الهجري، ج1، ص57.

ХУЛОСА

Араб халқи тарихи ва адабиётини ўрганган кўплаб олимлар жоҳилият давридаёқ адабий насрий жанрлар бўлганлигини эътироф этадилар¹⁴, чунки араблар азалдан сўзга чечан, уста нотиқ бўлганлар. Шарқшунос И.М. Фильштинский фикрларига эътибор қаратамиз: “Нотиқлик санъати анъаналари арабларда узоқ қадимиятга бориб тақалади. Исломгача бўлган даврлардаёқ арабистонликлар – кўчманчилар ва ўтроқ аҳоли йилнинг муайян фаслида кўргазмалар ташкил қилишар ва у ерда бадавий шоир ҳамда нотиқлар шеър санъати ва нотиқлик бўйича беллашар эдилар. Бундай мусобақалар арабларда бутун ўрта асрлар мобайнида бўлган”¹⁵.

“Араблар қадимдан нотиқликни, тилдан маҳорат билан фойдаланишни кадрлаганлар. Шубҳа йўқки, жоҳилият давридан бизгача етиб келган араб сўз санъати эрамизнинг биринчи асрларидаёқ араб халқлари бадиий тахайюлининг тараққий этганлигидан дарак беради”.¹⁶ “Араблар ўзларининг жоҳилият замонларида насрий жанрларга катта эътибор қаратгани мавжуд манбалардан маълум. Бу ўзига хослик нотиқлар (хатиблар)нинг хутбалари, котибларнинг рисоалари орқали машхур бўлди”¹⁷.

Араб сўз санъатининг юксалгани, бундай иқтидор қадим замонлардаёқ мавжуд бўлган хитоба – омма олдида юксак бадиий нутқ қила олганликларида яққол намоён бўлишига оид қарашлар ўрганилаётган соҳа бўйича ёзилган ва эълон қилинган ишларнинг қарийб барчасида учрайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ал-Қомус. Арабча-ўзбекча қомусий луғат. Ж.1. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.
2. ألقاموس المحيط، مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان
3. الزمخشري، (د.ت)، أساس البلاغة، ج1، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان
4. ابن منظور، لسان العرب، ج 3
5. ابن النديم محمد ابن إسحاق، الفهرست
6. ولي محمد الإستعارة في محطات يونانية و عربية و غربية، دار الأمان
7. زكي مبارك، النثر الفني في القرن الرابع الهجري، ج-1

¹⁴Қаранг: Arabic literature to the end of the umayyad period The Cambridge history of arabic literature; Xitti P. History of the Arabs. Part one, Pre Islamic age; Nicolson R.M.A. A Literary History of the Arabs.

¹⁵Фильштинский И.М. История арабской литературы V – X века. – С. 245.

¹⁶Arabic literature to the end of the umayyad period. The Cambridge history of arabic literature. – P.115.

¹⁷Фильштинский И.М. Кўрсатилган асар. – Б. 245.

-
8. Qutbuddin T. Khutba: The Evolution of Early Arabic Oratorian in Classical Arabic Humanities in their own Terms: Festschrift for Wolfhart Heinrichs, ed. Beatrice Gruendler and Michael Cooperson. – Brill, 2008.
 9. Wehr H. A Dictionary of Modern Written Arabic: Arabic-English. Edited by J. Milton Cowan. 3rd printing. – Beirut: Librairie du Liban, 1980.
 10. Larcher P. Arabic Linguistic Tradition II: Pragmatics. –P.4. Available at: www.academia.edu
 11. Encyclopedia Of Arabic Literature. Volume 1. Edited by Julie Scott Meisami
 12. Arabic literature to the end of the umayyad period The Cambridge history of arabic literature; Xitti P. History of the Arabs. Part one, Pre Islamic age; Nicolson R.M.A. A Literary History of the Arabs
 13. Фильштинский И.М. История арабской литературы. V-начало X века. Москва, Главная редакция восточной литературы, 1985